

Ф. А. ВІНОКУРОВА

ПРОТИСТОЯННЯ ОСОБИСТОСТІ ПОЛІТИЦІ НАЦИСТСЬКОГО ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ: ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВДЧЕННЯ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ, РОЗДУМИ*

Воля до життя, за свідченнями втікачів із різних гетто Вінницької області, змушувала наважуватися на ризиковані вчинки, долати почуття приреченості й знаходити порятунк у, здавалося б, безнадійних ситуаціях. Природно, що тікали зовсім юні, навіть діти: їм було легше здійснити втечу і завдяки фізичним даним, і тому, що виконання обов'язку перед родиною часто підсвідомо, а іноді й усвідомлено сприймалося як реалізація можливості вижити. Так, Борис Татарчук розповідав про свою втечу буквально напередодні масового розстрілу немирівських євреїв у серпні 1942 р., здійснену ним у дев'ятирічному віці за допомогою матері, яку невдовзі розстріляли разом з її іншими дітьми⁶⁶. Для 13-річного Юрія Рахмана, як видно, найбільше важило батьківське переконання в тому, що краще загинути втікачем, ніж покірно чекати, доки нацисти визначать, коли і як євреям слід померти. Надалі вже сам хлопчик підштовхував батька до непокори. Готовність до ризику задля врятування життя, рішучість сприймалися як ознака зрілості, дорослішання⁶⁷. Прагнення вижити, протест проти нав'язуваного ворогом були такими сильними, що в декого, як у Міри Глікман⁶⁸, вони трансформувалися у "віщі" сни, в яких померлі батьки закликали дітей рятуватися. "Попереджена" таким чином, дівчина змогла розвалити комин печі і, заховавшись під цеглою, unikнула смерті під час акції знищення євреїв Калинівки, Пикова і Янова 30 травня 1942 року. Схожий факт описано у спогадах Бориса Татарчука⁶⁹.

Діти й підлітки, перебуваючи в нестерпних умовах, зазнаючи принижень і знущань з боку влади, української поліції та окремих по-ворожому настроєних представників місцевого населення, запам'ятали, що особисті якості людей, які їм зустрічалися, мали дуже велике, часто вирішальне значення, коли йшлося про життя або смерть. Так, Аркадій Глинець згадував, що літні євреї в Печерському таборі і особливо в Могилів-Подільському гетто всіляко намагалися зберегти своє єврейство, що виявлялося у молінні, дотриманні свят іудейського календаря. При цьому він не вважав релігійність цих людей ознакою їхньої деморалізованості, навпаки, з тону розповіді зрозуміло: респондент схильний вбачати у збереженні традицій і віри докази пасивного опору намірам нацистів⁷⁰. Аркадій Плотницький згадував про сім'ю бессарабських євреїв Крейтерів, у якій, незважаючи на умови Печерського гетто, вижили всі, - завдяки власній організованості, внутрішній дисципліні, вмінню не опускатися. У його спогадах аналізуються причини, які допомогли врятуватися йому самому, а також урятувати від смерті матір. Серед них - готовність до ризику, небажання здаватися⁷¹.

Мало кому з авторів свідчень вдалося врятуватися після першої втечі: одних заарештували й відправили до нового табору чи в'язниці⁷², інших повернули туди, звідки вони втекли, переважно до Печерського табору-гетто⁷³. Діти поверталися до своїх родин, гнані тривогою за них, почуттям самотності, надією на те, що зможуть урятувати близьких від загибелі. У зв'язку з цим привертають увагу джерела з інформацією про юних провідників, які виводили з Печери групи втікачів. Тридцятьох земляків-могилівчан урятував 16-річний Арон Кутерман, двічі успішно здійснивши вихід з Печерського гетто, коли ж він привів до Могилева-Подільського групу втікачів утретє, то був схоплений румунськими жандармами і страчений після лютих катувань на березі Дністра⁷⁴. Про спритність і

сміливість Арона Кутермана згадував уродженець Шпикова, а по війні - мешканець Тульчина Зязя Фуксман, який у віці 12-14 років сам чотирнадцять разів виводив групи втікачів з Печерського табору до Красного й Дербчина. Він наголошував, що для порятунку в умовах, коли пригнічений фізично й психологічно в'язень повсякчас відчував безнадію та неминучість смерті, головним було не піддатися відчаю. Згадки про вивіреність маршруту, явки на його початковому й кінцевому етапах, випробувану "технологію" переходу групи дозволяють думати, що для юного провідника це заняття не було випадковим. Зязя називав його роботою, яку намагався виконувати якомога точніше. Ця діяльність була пов'язана зі смертельним ризиком і для провідника, і для втікачів (імена врятованих зберігалися в таємниці, оскільки за втечу розстрілювали всю сім'ю), але, як бачимо, люди свідомо йшли на ризик, не бажаючи віддатися в руки ворогам. В'язні дорожили юними рятівниками. Так, Фуксмана, коли він важко захворів, виходжували разом протягом трьох місяців⁷⁵. Аркадій Глинець згадував також провідника Моню Ройзмана. Групи втікачів виводив з Печери і 14-річний Абрам Фінкельштейн, який запам'ятав і назвав імена порятованих тоді людей⁷⁶. Загалом, такі форми протистояння окупантам були не поодинокими.

Із розповідей очевидців подій кінця 1942 - початку 1943 років у Немирівському гетто Борис Татарчук дізнався про долю свого старшого брата Янкеля, який прийняв мученицьку смерть, оскільки нацисти запідозрили його у створенні підпільної групи на території гетто. В Янкеля Татарчука і ще дев'яťох молодих в'язнів виявили зброю, яку хлопці збирали, напевно, щоб передати до партизанського загону або самим виступити проти нацистів. Борис Татарчук згадував, що його брат возив воду для гетто, часом без конвою. Мабуть, саме тоді він мав можливість знайти й заховати зброю. Іншим це вдавалося також під час виходу на роботи⁷⁷. Про спроби налагодити діяльність групи Опору йдеться і в документах на в'язня Брацлавського єврейського робітничого табору Піню Костянтиновського, який організував групу з 11 чоловік. Йдучи на роботу й з роботи, молоді люди збирали зброю, дещо їм приносили брацлавчани-українці. У групі, за свідченням Євгенії Рабинович, була одна дівчина з депортованих євреїв, решта ж членів формованого загону Опору були місцевими мешканцями. Планам молодих людей здійснитися не судилося: коли вони наважилися перейти до активної боротьби з ворогом, то вирішили не з'являтися на вечірню перевірку після роботи, а зібратися в домі підпільника Басіса, де зберігалися боєприпаси. Там їх (напевно, виданих зрадником) схопили нацисти. Це було, за словами сестри Костянтиновського, на початку січня 1944 року. Свідчення Євгенії Рабинович про діяльність групи Опору Брацлавського єврейського робітничого табору уточнюють деякі деталі, пов'язані з цими подіями: німці розшукували підпільників протягом трьох днів, щоденно розстрілюючи при цьому кожного п'ятого в'язня та попередивши, що коли втікачів не знайдуть за п'ять діб, то розстріляють усіх мешканців табору (можливо, саме з цієї причини Піню Костянтиновського з товаришами було видано).

За спогадами Руді Брондман (Костянтиновської), навесні чи влітку 1943-го їй разом із братом удалося втекти з будівництва дороги до лісу, де вони наштовхнулися на партизанський загін. Командир відмовився прийняти брата й сестру до загону, оскільки, за його словами, помітивши їхнє зникнення, нацисти могли вбити всіх в'язнів табору. Зрештою Костянтиновські повернулися до табору. Отже, молодим підпільникам було відомо, що загрозувало їхнім знайомим і рідним у разі втечі з табору. І все-таки вони наважилися на це, свідомо наражаючи на смертельну небезпеку себе й інших. Пояснень цього може бути кілька. По-перше, це відбувалося майже напередодні звільнення Брацлава від нацистів (17 березня 1944 р.), коли партизанські загони й підпілля активізували діяльність, щоб, завдаючи окупантам ударів з тилу, прискорити перемогу над ними⁷⁸. Зрозуміло, молодь прагнула взяти участь у боях із ворогом⁷⁹. По-друге, перед

відступом нацисти могли знищити в'язнів-євреїв, що траплялося⁸⁰; отже, створювалася ситуація, коли збіраною зброєю можна було спробувати захиститися. Нарешті, не варто нехтувати особистих якостей цих молодих людей, що під час окупації постійно ризикували, і для яких, мабуть, бажання не скоритися, а перемогти ворога було більш значущим, ніж фізичне існування. Останні слова Піні Костянтиновського підтверджують коректність такого тлумачення⁸¹.

Прикладом особистості, яка наполегливо й послідовно опиралася окупантам, може бути Ісаак Резник, уродженець Хмільника, згадуваний у "Чорній книзі"⁸². Хлопцеві було 15 років, коли його рідне місто зайняли нацисти. Товариському, самостійному у прийнятті рішень і водночас гуманному юнакові довіряли однолітки, разом із якими він вирішив створити підпільну групу. І хоча ця спроба закінчилася невдало, показовою є її дата - липень 1941 року. Відтоді підліток мало не щодня отримував гіркі уроки приниження, ненависті і... любові. Характерною ознакою свідчень Ісаака Резника є те, що про себе він згадує завжди у зв'язку з рідними, друзями, близькими знайомими. Постійно відчувається, що знущання й муки, завдані іншим людям, глибоко травмували душу Ісаака, але водночас учили його пам'ятати про добро та опиратися злу. Ісаак Резник зазнав страхітливих випробувань. Але він їх подолав. Це сталося не стільки через збіг обставин, скільки завдяки його фізичній витривалості, рішучості, сміливості, винахідливості, впевненості в собі, товариськості, доброзичливості, оптимізму. Свідчення Резника підтверджують, що нескорені люди були не тільки серед утікачів або активних борців, а й серед решти в'язнів гетто, - вони допомагали врятуватися іншим, стійко переносили біль і удари долі. Ісаак чотири рази втікав від, здавалося, неминучої загибелі, аж поки не потрапив до партизанського загону, а звідти - на фронт.

У заяві хмільничанина Ісаака Гудіса до районної НДК з приводу втечі в'язнів із єврейського робітничого табору зазначається, що Ісаак Резник і Лев Кнелгойз утекли 26 червня 1943 р. Це суперечить фактам, наведеним Ісааком Резником, який стверджує, що навесні 1943 р. він, Лев Кнелгойз і ще двоє людей були вивезені до єврейського робітничого табору при меблевій фабриці м. Вінниці, де вони працювали до листопада 1943 р., а потім Резник і Кнелгойз утекли. Очевидно, помиляється свідок, який, мабуть, знав про неодноразові втечі Ісаака Резника під час облав і акцій знищення євреїв, і, оскільки окремі епізоди в його свідомості наклалися один на один, Гудіс не зовсім точно відтворив реальні події. Безумовно, слід брати за основу факти, наведені безпосередніми учасниками подій. Заяву ж Гудіса наведено тут для підтвердження фантастичності втечі Ісаака Резника⁸³.

Не виключається участь євреїв і в стихійно виниклих партизанських групах, які діяли здебільшого дуже короткий час, оскільки, як правило, знищувалися в сутичках з ворогом. У цьому сенсі виокремлюється фрагмент донесення німецької спецслужби охорони "Вервольфу" про те, що в період з 15 травня по 20 червня 1942 р. під час прочісування лісу поблизу будівництва ставки Гітлера під Вінницею було виявлено групу євреїв-утікачів, один із яких, названий у донесенні комісаром, тяжко поранив німецького військовослужбовця. Всіх утікачів знищили на місці⁸⁴.

У цьому ж донесенні зафіксовано, що із 114 військовополонених, які втекли з поїзда в ніч із 17 на 18 червня 1942 р. поблизу "Вервольфу", німецькій спецслужбі охорони вдалося затримати лише трьох. Отже, значна частина, найвірогідніше, включилася в боротьбу проти нацистів. Загалом утеча військовополонених була досить частим явищем (списки та облікові картки учасників антифашистського підпілля та особового складу партизанських загонів, що знаходяться на державному зберіганні, свідчать, що більшість бійців партизанських загонів - це колишні військовополонені)⁸⁵. Інша річ, що в районі сіл Коло-

Михайлівки та Стрижавки, де йшло будівництво ставки Гітлера, через надзвичайний режим, запроваджений гестапо, тим же втікачам було надто важко залишатися непоміченими.

У "Довідці про результати оперативного обстеження колишньої ставки Гітлера поблизу м. Вінниці", підписаній начальником оперативної групи НКДБ СРСР О. Рогатневим, а також у свідченнях очевидців зазначається, що з перших днів будівництва ставки ліс навколо охороняли гестапівці разом із підлеглими їм польовою жандармерією й поліцією, які склалися виключно з німців. При гестапо були створені окремі команди караульної служби для охорони й нагляду за будівельними ділянками, а також охорони шосе та прилеглої до лісу місцевості; були споруджені спеціальні укриття, спостережні пости. Центральна зона лісу, де будували помешкання для Гітлера, була обнесена металевою сіткою заввишки до 2,5 м і двома рядами колючого дроту. Всю прилеглу до центральної зони галявину було обнесено глибоким ровом та п'ятьма рядами "спіралей Бруно", а зовні - ще й посиленним протипіхотним дротяним загородженням. Найближчі населені пункти - села Коло-Михайлівка, Стрижавка та Бондури - були оголошені особливою зоною, їхні околиці й під'їзні дороги пильно охоронялися. Так само стерегли мости й перехрестя шосе від Вінниці до Калинівки.

Під час перебування Гітлера у ставці (з літа по жовтень 1942 р., з лютого по 13 березня 1943 р., у грудні 1943 р.) "Вервольф" охороняли спеціальні частини СС "Велика Німеччина". По шосе в районі ставки протягом усієї доби патрулювали групи з трьох осіб. Як зазначено у згаданій вище "Довідці...", на озброєнні охорони "Вервольфу" нараховувалося близько 20 середніх та легких танків, два літаки, а навколо об'єкта розміщувалися до 12 батарей зенітних гармат та прожектори. У серпні - вересні 1943 р. гестапо відібрало в населення перепустки, жорсткий режим у зоні об'єкта був скасований. Незабаром гестапівці на чолі з рейхсфюрером СС Карлом Даннером та керівники будівельних фірм виїхали до Німеччини. Після цього ліс охоронявся лише Вахткомпанією (тиловими частинами вермахту). З січня 1944 р. місцевих жителів до будь-яких робіт у ставці вже не залучали. А з 7 по 13 березня того ж року, перед відступом німців за р. Південний Буг, об'єкт було знищено вогнем і вибухами мін⁸⁶.

Ставлення до євреїв у зоні ставки було надзвичайно жорстоким. Проте, як впливає з донесення шефа спецслужби з охорони "Вервольфу", і за цих умов знаходилися люди, які зі зброєю виступали проти нацистів, керовані не стільки командирами чи комісарами, як це було в діючих загонах, скільки власними переконаннями, бажанням перемогти, мужністю. У літературі наводяться приклади опору нацистам у такі моменти, коли люди фактично вже були позбавлені можливості врятуватися, - в останні хвилини перед розстрілом. Такі факти мали місце, зокрема, у Вінницькій області. Загальновідомими є опубліковані В. Гроссманом та І. Еренбургом розповіді про відчайдушний протест юних браїлівчанок під час акції знищення в лютому 1942 р.: незважаючи на побої та лютий мороз, Роза Гехтман співала пісню про рідну країну, в якій вільно дихає кожна людина, а красуня Ліза Перкель відмовилася роздягатися перед розстрілом. Так дівчата обстоювали власну гідність. Керівник общини браїлівських євреїв Йосиф Кулик, якому дозволили лишити місце страти, заявив, що оскільки народ обрав його своїм головою, то він воліє залишитися разом з більшістю й погодиться піти додому лише в тому разі, коли всіх його земляків не вбиватимуть⁸⁷. Документи районних НКДК⁸⁸ по розслідуванню злочинів нацистів та їх пособників під час окупації Вінниччини та свідчення очевидців також містять факти протистояння ворогам на порозі смерті.

Ізраїльські дослідники І. Гутман і Х. Шацкер у праці "Катастрофа та її значення", аналізуючи філософсько-релігійний аспект опору євреїв політиці нацистського геноциду в

країнах Східної Європи, посилаються на свідчення колишнього в'язня Вільнюського гетто Меїра Дворецького. Той уважав, що для глибоко релігійних євреїв (а у Вільно на той час такими була більшість) джерелом сили в протистоянні жахливим випробуванням було осягнення суті свого мучеництва: "В гетто постійно запитували себе: чи можна вважати смерть від рук німців Кіддуш ха-Шем?⁸⁹ Адже в нас немає вибору. Нам не пропонують урятувати своє життя переходом до іншої релігії. Адже ті, хто відмовився від іудаїзму заради християнства, однаково несли печать своєї крові, їх зігнали в гетто й табори нарівні з іншими євреями, які зберегли вірність вірі батьків. Відповідь на це доленосне питання була дана Хіллелем Цейтліним, який знайшов її в Маймоніда⁹⁰: "Суть мучеництва в тому, що вмираєш за своє єврейство"⁹¹.

У текстах досліджуваних нами документів мотив філософського осмислення Голокосту майже не лунає (за винятком епізодів, у яких люди намагаються передати свої відчуття, пережиті тоді, коли вони зрозуміли, що вирок їм та їхнім рідним виносився тільки через належність до євреїв)⁹². Ніхто з євреїв-подолян, які пережили Катастрофу й пізніше свідчили про це, не сприймав її як відплату за підтримку комуністичного режиму⁹³ чи роковане мучеництво в ім'я Кіддуш ха-Шем. Це зрозуміло: свідчення, дані НДК у 1944-1945 рр., містять лише повідомлення про факти розправи з євреями, причому дуже часто їх називають просто "радянськими громадянами". Спогади й свідчення, записані за часів СРСР, просто не могли містити роздумів, забарвлених інакше, ніж дозволяла панівна ідеологія "єдиного радянського народу". Що ж до свідчень, датованих останніми десятима роками, то вони, безумовно, відзначаються щирістю, намаганням об'єктивно відтворити події. А оскільки ці респонденти були в 1941-1944 рр. дітьми чи підлітками, зрозуміло, що їхня пам'ять фіксувала події, переживання, почуття, а не абстрактні міркування, і в їхньому тодішньому баченні нацисти були насамперед ворогами Радянського Союзу, а вже потім - євреїв. Так, до речі, гітлерівці сприймалися переважною більшістю євреїв, чиї дитинство та юність припали на 1920-ті - 1940-ві рр. Вважаємо, що саме з цієї причини люди, які відверто виявляли свій протест перед катами в останні миті життя, найчастіше апелювали до Сталіна та Червоної армії як до справедливих месників за вбивство невинних людей⁹⁴.

У колонах приречених ішли беззахисні літні люди, жінки й діти. Чоловіки-євреї, здатні до опору та боротьби, в основному були на фронтах війни. Але біля могильних ям, коли ставало зрозуміло, що людей приведено на знищення, серед них знаходилося чимало відчайдушних утікачів. Щоправда, найчастіше їх наздоганяли ворожі кулі. Із заяви хмільниччанина А. Беккера до районної НДК, датованої серпнем 1944 р., дізнаємося про Хану Разморіну, яка нагадала своїм катам про Бога, звинуватила їх у злочині⁹⁵. Зі свідчень Миколи Хворошана, який, будучи пораненим, зміг вибратися з могили і дістався до с. Голодьок, де його виходили, дізнаємося про схожий факт: першою того дня загинула юна Фаня Моргуліс, яка висловила катам слова презирства⁹⁶.

У свідченнях Юрія Рахмана йдеться про вінничанина Аврума Таксера, який під час єврейського погрому вихопив у ворогів зброю, вбив одного з них, а іншого поранив. Під час втечі його поранили. Після страшних знущань нацисти вбили Таксера. Цей факт зміцнив переконання батька й сина Рахманів у тому, що варто скористатися будь-якою можливістю втечі з полону⁹⁷.

Яскраві факти опору нацистам знаходимо й у спогадах фронтовика, кавалера ордена Слави III ступеня, колишнього в'язня Іллінецького гетто Юхима Рєзника⁹⁸ та акті Калинівської районної НДК від 14 березня 1944 р.⁹⁹

Деякі документи, виявлені в державних архівах, мають розбіжності з опублікованими версіями одних і тих же подій та постатей. Подібне спостерігаємо у випадку з даними, які стосуються долі Еля Абрамовича з Хмільника¹⁰⁰. Так, є певні протиріччя між актом № 32 виконкому Хмільницької селищної ради від 14 квітня 1945 р. про арешт німецькою польовою жандармерією шістьох мешканців Хмільника у липні 1941 р.¹⁰¹, заявою мешканця с. Угринівки Якіма Іваниці до Хмільницької районної НКДК про злочини нацистів та їх пособників, вчинені під час окупації¹⁰², та списком страчених через повішення громадян Хмільника¹⁰³.

Як усе було насправді, зараз з'ясувати неможливо. Однак незаперечним є факт повішання Елі Абрамовича - отже, він дійсно чинив щось, що було визнане гітлерівцями як злочин. Вважаємо найімовірнішими такі його дії, як антифашистська агітація серед євреїв, збір і переховування зброї (на користь такої думки свідчить заява Я. Іваниці).

У працях вітчизняних дослідників історії єврейського Опору в період Другої світової війни на території Радянського Союзу висловлюється думка, що, боячись акцій знищення, євреї подеколи вдавалися до самогубства¹⁰⁴. Проте публікації про такі факти, а також виявлені в архівах області документи дають підстави полемізувати з подібною інтерпретацією випадків суїциду серед євреїв на окупованій території. Аналізуючи соціальні причини самогубств, класик західної соціології Е. Дюркгейм дійшов висновку, що, по-перше, у євреїв як представників іудаїзму порівняно з представниками інших віросповідань станом на кінець XIX ст. число самогубств було найменшим і що, по-друге, це явище пояснюється зцементованістю єврейської релігійної громади. Іудаїзм, за Е. Дюркгеймом, гальмує схильність до самогубств пильною регламентацією всіх моментів людського існування, отже, не залишає майже нічого на не залежний від такої детермінованості розсуд індивідуальної волі¹⁰⁵. Водночас існує парадокс Масади: в цій фортеці поблизу Мертвого моря в I ст. н. е. 960 обложених римськими легіонерами євреїв вчинили акт масового самогубства, віддавши перевагу смерті над рабством¹⁰⁶. Проте єврейське право віддає перевагу добровільній смерті перед законом у деяких випадках: недобре намагатися врятувати власне або чийсь життя, коли ціною за нього стане загибель іншої невинної людини або коли порятованого примусять до ідолопоклонства і т. ін.¹⁰⁷ Отже, не завжди життя вважається найвищою цінністю. Доказом того, що акт самогубства може сприйматися не стільки як вираження відчаю, скільки як форма протесту проти знущань і насильства, вважаємо свідчення колишнього депортованого з Буковини в'язня Бершадського табору Германа Молдовера. Він згадує, як на етапі від станції Флорешти до Бершаді під час ночівлі в корівнику рабин із буковинських Чернівців перерізав собі вени¹⁰⁸.

Безперечно, люди боялися всіх заходів, яких вживали гітлерівці стосовно євреїв, надто - так званих "реєстрацій", що майже завжди закінчувалися масовим розстрілом. З архівнослідчих справ № 21/54 першої дільниці та №№ 67 і 72 другої дільниці народного суду м. Вінниці, датованих груднем 1941 р., встановлено, що громадянки Роза Шраєр, Нехама та Сося Шмуклер повісилися, а Неся Цукерман утопилася в криниці напередодні оголошеної німецькою польовою комендатурою чергової реєстрації євреїв 5 грудня 1941 р.¹⁰⁹ Страх як причину подібних вчинків називають і ті історики, які досліджують долю українського єврейства під час Другої світової війни¹¹⁰. Очевидно, вони беруть таке пояснення зі слідчих справ і не замислюються над явною суперечністю між мотивом дії та самою дією: боячись смерті, завдати собі смерть¹¹¹. Поясненням причин самогубств євреїв у гетто, часто напередодні проведення владою якихось масових заходів, вважаємо неприйняття людиною наруги над її особистістю. А те, що протест набував форму самогубства, дуже тісно пов'язане з моментом усвідомлення власної покинутості напризволяще, неможливості протистояти іншим чином, нестерпності переживання

загибелі близьких людей. Так, Оня (Анна) Галицька з Брацлава облилася спиртом і підпалила себе після того, як дізналася про вбивство свого чоловіка Нахмана (Наума) Галицького¹¹². Документи свідчать, що мали місце й інші випадки самогубств¹¹³.

Протестні самогубства євреїв під час Катастрофи виявляють, на нашу думку, ще один екзистенційний парадокс: обравши смерть за власним рішенням і виконанням, ці люди також сприяли порятункові єврейства як особливого релігійно-філософського, соціального та етнічного феномена, тому що, розпорядившись своєю смертю, вони таким чином не дали ворогові змоги поглумитися над ними й відчутти себе всесильним. Таке розуміння не лише самогубств, а й усіх форм особистісного протистояння євреїв своїм мучителям перегукується зі сформульованою філософом Емілем Факенхаймом 614 заповіддю на додаток до Тори: не дарувати Гітлеру посмертних перемог¹¹⁴.

Глибокий слід у пам'яті євреїв, які пережили Катастрофу на окупованій території Вінниччини, залишили епізоди, пов'язані зі ставленням до них місцевого населення. Вражаючою для багатьох виявилася поведінка українських поліцаїв, котрі знущалися над беззахисними дітьми, жінками, старими, перевершуючи іноді за жорстокістю нацистів. До того ж, до радянських євреїв як представників "комуністичної" країни, судячи зі свідчень, неприхильно, а то й вороже ставилися євреї з інших країн. Зокрема, Юрій Рахман згадує, що у Вінницькому єврейському робітничому таборі, розташованому на території військового містечка по вул. Червоноармійській, між місцевими та польськими євреями, яких пригнали до Вінниці з Луцької біржі праці, склалися непрості взаємини: польські євреї звинувачували місцевих у тому, що через них, комуністів, страждають інші євреї. Таке хибне узагальнення базувалося на перенесенні якоїсь ознаки, характерної для окремих представників народу, на народ загалом.

Водночас архівні документи заперечують правомірність подібних узагальнень: утікачі з гетто чи від акцій масового знищення змогли врятуватися лише завдяки допомозі місцевого населення. Це були, зокрема, брацлавчанка Надія Перепон; вінничани Бочкові та Митрофанова, мешканці с. Голодьок Хмільницького району Текля та Юхим Богонюки, Домна Гуменюк та її дочка Марія Рибак, Явдоха Дідух, Клавдія Заплетнюк, Ольга Поліщук, Югіна Трипач, священник Володимир Кохановський, цілителька з Тульчина [?] Ляшенко; польська родина Лип із с. Шивачівки¹¹⁵ Тиврівського району. Очевидно, що рятівники керувалися власним сумлінням і робили свій вибір попри жодні узагальнення чи заборони, насаджувані владою та думкою більшості. І знову на перший план виступають особистісні характеристики людини. Нерідко лише від індивідуальних моральних якостей оточуючих залежала доля єврея.

Про неможливість однозначних оцінок мотивів поведінки людини (тим паче - цілих народів) у вкрай напружених ситуаціях, на межі життя й смерті також свідчать деякі факти, згадувані респондентами. Наприклад, Роза Шейнцвіт відзначає парадоксальність учинків начальника поліції¹¹⁶ при Вінницькій в'язниці [?] Федорука: він, як правило, жорстокий і нетерпимий, раптом без жодних видимих причин двічі допоміг виснаженій дівчині врятуватися від загибелі, навіть деякою мірою сприяв її втечі із в'язниці. Подібні моменти мають служити пересторогою проти огульних висновків, особливо коли йдеться про ситуації визначального вибору.

Документи свідчать, що поділ форм антинацистського опору на елементарні й вищі¹¹⁷ не є достатньо вмотивованим. Що ж до сили духу, мужності, відваги й гуманізму, які виявлялися в проаналізованих тут актах особистісного протистояння політиці нацистського геноциду, то вони належать до категорії сутностей, які не піддаються

кількісному порівнянню. Проте саме від їх наявності чи відсутності великою мірою залежало виживання як окремих осіб, так і єврейства загалом.

⁶⁶ Держархів Вінницької області, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 11, арк. 2.

⁶⁷ Там само, спр. 9, арк. 2-3.

⁶⁸ Див. у кн.: Винокурова Ф. Євреї Вінниччини в період Другої світової війни. Маловідомі документи й нові інтерпретації: В 3 т. - Т. 3. - Учасники бойових дій на фронтах війни з нацизмом і працівники тилу. - Вінниця, 2000. - С. 257.

⁶⁹ Держархів Вінницької області, ф. Р-5333, оп. 5, спр. 83, арк. 4; ф. Р-6121, оп. 2, спр. 11, арк. 3.

⁷⁰ Держархів Вінницької області, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 2, арк. 7.

⁷¹ Там само, спр. 7, арк. 1-15.

⁷² Там само, спр. 9, арк. 3-4; спр. 11, арк. 4; спр. 17, арк. 3-4.

⁷³ Там само, спр. 2, арк. 5-7; спр. 6, арк. 2; спр. 7, арк. 4-5, спр. 13, арк. 2-3; спр. 14, арк. 2-3.

⁷⁴ Там само, спр. 6, арк. 1-5.

⁷⁵ Там само, спр. 14, арк. 1-6.

⁷⁶ Там само, спр. 2, арк. 65; спр. 13, арк. 1-3.

⁷⁷ Там само, спр. 11, арк. 3.

⁷⁸ Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945: Хроніка подій. - Київ, 1967. - С. 47-59; Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.: Зб. документів і матеріалів. - Одеса, 1971. - С. 62-80.

⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 116, оп. 1, спр. 9, арк. 48-53 зв.; Архів Вінницького обласного управління СБУ, спр. 10875, арк. 72-75; Держархів Вінницької області, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 10, арк. 33-34; ф. Р-6121, оп. 2, спр. 10, арк. 8-9; спр. 13, арк. 3; оп. 3, спр. 8, арк. 1-2.

⁸⁰ Держархів Вінницької області, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 3, арк. 5; спр. 7, арк. 11.

⁸¹ Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 4.

⁸² Черная книга / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. - 2-е изд. - Киев, 1991. - С. 53.

⁸³ Держархів Вінницької області, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 13, арк. 195, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 10, арк. 19-34; ф. Р-6121, оп. 2, спр. 10, арк. 1-15.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 116, арк. 21-22.

- ⁸⁵ Картотеки обліку і списки учасників антифашистського підпілля та особового складу партизанських загонів.
- ⁸⁶ Держархів Вінницької області, ф. П-425, оп. 1, спр. 110, арк. 1-18; ф. Р-6023, оп. 5, спр. 3, арк. 85; спр. 5, арк. 179; спр. 9, арк. 55, 104; спр. 10, арк. 12, 71.
- ⁸⁷ Черная книга. - С. 55-67.
- ⁸⁸ Це переважно фрагменти заяв громадян, які засвідчують прояви відчайдушного протистояння приречених на страту євреїв, а також акт № 32 виконкому Хмільницької селищної ради про повішання громадян Хмільника у липні 1941 р., список громадян Хмільника, повішаних під час німецької окупації; фрагмент акта районної комісії про звірства нацистів у с. Янові Калинівського району.
- ⁸⁹ Кіддуш ха-Шем, Кідуш Гашем (івр.) - "прославлення (Божого) імені" - самовідданий учинок, прийняття страждань аж до мученицької смерті в ім'я віри в Бога й вірності приписам іудаїзму.
- ⁹⁰ Маймонід - Рабі Моше бен Маймон, Рамбам (1135-1204) єврейський мислитель XII ст., релігійний раціоналіст, автор кодексу єврейського права "Мішне Тора", філософського маніфесту іудаїзму "Море невухім" ("Наставник заблукалих"). Його вчення справило вплив на Тому (Фому) Аквінського та Б. Спінозу.
- ⁹¹ Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и ее значение. - Иерусалим, 1990. - С. 155.
- ⁹² Держархів Вінницької області, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 10, арк. 3; ф. Р-6121, оп. 2, спр. 7, арк. 2-3; спр. 8, арк. 2, 4; спр. 10, арк. 3-4.
- ⁹³ Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и ее значение. - С. 156.
- ⁹⁴ Держархів Вінницької області, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 13, арк. 189-190.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Гиль С. Кровь их и сегодня говорит. - Нью-Йорк, 1995. - С. 213-214.
- ⁹⁷ Держархів Вінницької області, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 7, арк. 5; ф. Р-6121, оп. 2, спр. 9, арк. 3.
- ⁹⁸ Там само, ф. Р-5333, оп. 5, спр. 26, арк. 3; спр. 50, арк. 2; Винокурова Ф. Евреи Винничины... - С. 109, 165.
- ⁹⁹ Держархів Вінницької області, ф. П-425, оп. 1, спр. 5, арк. 52.
- ¹⁰⁰ ЦГА РФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1249, л. 131-132; Держархів Вінницької області, ф. Р-1683, оп. 1, спр. 13, арк. 191-191 зв.; Гиль С. Кровь их и сегодня говорит. - С. 212-213; Черная книга. - С. 49.
- ¹⁰¹ Так у документі.
- ¹⁰² Черная книга. - С. 49.

¹⁰³ ЦГА РФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1249, л. 132.

¹⁰⁴ Елисаветский С. Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941-1945). - Киев, 1998. - С. 42; Финкельштейн И. Массовое уничтожение евреев Подолии нацистскими палачами в 1941-1944 гг. // Катастрофа та опір українського єврейства. - Київ, 1999. - С. 53.

¹⁰⁵ Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Пер. с фр. - Москва, 1994. - С. 127-147.

¹⁰⁶ Телушкин Й. Еврейский мир. - Москва, 1992. - С. 112-113.

¹⁰⁷ Там само. - С. 435, 445.

¹⁰⁸ Молдовер Г. Незабываемый кровавый вторник // Вестник: Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто. - Вып. IV. - Ч. I. - Черновцы, 1995. - С. 20-21.

¹⁰⁹ Держархів Вінницької області, ф. Р-1618, оп. 1, спр. 913, арк. 1-17; спр. 965, арк. 1-14; спр. 2899, арк. 1-5.

¹¹⁰ Елисаветский С. Полвека забвения... - С. 42; Финкельштейн И. Массовое уничтожение евреев Подолии... - С. 53.

¹¹¹ Судебная медицина: Руководство для врачей / Под ред. А. А. Матышева и А. Р. Деньковского. - 2-е изд. - Ленинград, 1985. - С. 157-158, 161-172; Судебная медицина: Учебник для вузов / Под ред. В. М. Смольянинова. - Москва, 1975. - С. 169-173, 183-184.

¹¹² Держархів Вінницької області, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4688, арк. 40-41; ф. Р-6121, оп. 2, спр. 1, арк. 1-34.

¹¹³ Там само, ф. Р-1618, оп. 1, спр. 2791, арк. 1; 2 зв.; 8-10; ф. Р-6121, оп. 3, спр. 1, арк. 5-6; ф. П-425, оп. 1, спр. 47, арк. 31; Гиль С. Кровь их и сегодня говорит. - С. 52.

¹¹⁴ Телушкин Й. Еврейский мир. - С. 325-326.

¹¹⁵ Тепер входить до с. Красного Тиврівського району.

¹¹⁶ Таку назву посади Федорука запам'ятала Р. Шейнцвіт.

¹¹⁷ Черная книга. - С. 16-17.